

wijze zelfbeperking opgelegd en zich voortdurend ingeleefd in de rol van zijn lezer. Als geheel genomen is de compositie van het boek goed doordacht en alleen omdat het mijn taak als recensent is, wil ik hier een enkele scheefstand signaleren. Aan het einde van hoofdstuk 2 over de biohistorie van de tabak is ten onrechte een paragraaf geplaatst over het begin van de commerciële teelt. Het 7e hoofdstuk over de vraag naar het inlandse tabaksblad is minder strak omljnd dan het lijkt. Een hieronder ressorterend onderwerp als de verschuiving in de consumptie van rook- en pruimtabak naar snuiftabak komt echter in andere gedeelten van het boek uitvoeriger aan de orde. Anderzijds vindt ook de problematiek van de achttiende eeuwse tabaksnijverheid hierin wel een uitvoerige behandeling. In dit opzicht zal een zakenregister naast het wel opgenomen register van aardrijkskundige namen node worden gemist.

Tot slot wil ik nog op enkele methodische punten wijzen die dit proefschrift tot een modern onderzoeksverslag maken: het hanteren van theorie en hypothesevorming, de diachronische aanpak en het toepassen van de comparatieve methodé. In zijn historisch bedrijf maakt de schrijver een verantwoord gebruik van specifieke theorieën, met name die over de verspreiding en aanvaarding van vernieuwingen (200-207). Probleemstelling en hypothesevorming functioneren op een natuurlijke wijze in het verhaal, namelijk als raamwerk en richtingwijzer. Schrijver en lezer beiden worden er door in staat gesteld om de hoofdlijnen van het betoog vast te houden en om indicaties en conclusies niet met elkaar te verwisselen. Hierdoor is het tevens mogelijk geworden om tot op zekere hoogte een diachronische aanpak toe te passen. Vooral in het hoofdstuk over de teeltmethode is de schrijver erin geslaagd om literatuur en bronnen uit ver uiteenliggende perioden op het behandelde thema te betrekken. In de rest van het boek heeft hij zijn periodisering zo ruim gekozen dat ook hier bepaalde onderwerpen in hun geheel aan de orde kunnen komen, terwijl de lange termijn-ontwikkeling voldoende zichtbaar blijft. Op het punt van de comparatieve aanpak tenslotte bereikt Roessingh verrassende resultaten. Vanzelfsprekend in de eerste plaats door het centraal stellen van kwantitatieve gegevens bijvoorbeeld wanneer hij graanprijzen en tabaksprijzen met elkaar vergelijkt en overeenkomsten en verschillen onderzoekt tussen diverse regio's waar tabak werd geteeld. Maar ook kwalitatieve gegevens worden in de vergelijking betrokken, onder meer door de ontwikkeling van de Engelse tabaksteelt in de beschouwing te betrekken bij het interessante onderzoek naar de sociale motieven voor het vasthouden aan het 'tabakken'.

Het historische beeld van onze zeventiende en achttiende eeuw is door deze studie op een aantal belangrijke punten aangevuld en gecorrigeerd. We weten nu een stuk meer over de landprovincies en over de regionale verschillen in economisch en sociaal opzicht.

Het boek bevat nauwelijks drukfouten en een aantal goed gekozen illustraties.

Hille de Vries

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795: een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1977, xxv + 231 blz., f 47,50, ISBN 90 247 2016 8).

Van den Eerenbeemt heeft één segment van het verschijnsel der (werk)inrichtingen gekozen voor een diepte-onderzoek. Op basis van een veertigtal door hem gepresenteerde lokale (stedelijke) voorstudies heeft hij tot generalisaties over het verschijnsel der werkinrichtingen voor armen kunnen komen. Aangezien hij zijn onderzoeksterrein heeft beperkt tot de relatie tussen economie en filantropie, heeft hij de produktieve werkzaamheden in een ander type werkinrichtingen (de tuchthuizen), anders dan bijvoorbeeld Rothman¹, buiten beschouwing.

1. David J. Rothman, *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic* (Boston-Toronto, 1971).

gelaten (viii en 59 noot). Toch zouden ook deze juist in het kader van een 'mentaliteitsgeschiedenis' heel goed passen. Gezien zijn eerdere publikaties over criminaliteitsgeschiedenis zou vdE. in hoge mate gekwalificeerd zijn geweest ook dat segment in zijn studie te betrekken.

Allereerst iets over de voorgeschiedenis van *Armoede en arbeidsdwang*. Volgens het 'Ten Geleide' (x) zijn 'enkele gedeelten' van deze studie al eerder als artikel verschenen in het *ESHJ*, 1972, 1975 en 1976. Deze omschrijving is wat bescheiden. Tekstvergelijking leert het volgende. Van de drie delen waarin destijds de artikelenserie – onder de titel 'Het huwelijk tussen economie en filantropie: een patriotse illusie' – verscheen, is alleen het eerste deel 'Achtergronden en analyse' herschreven, dat wil zeggen aanzienlijk uitgebreid. Tegenover de 36 bladzijden van 1972 staat nu een analyse van 57 bladzijden, waarbij nog te bedenken valt dat par. 2 '1795: aanzet tot een nationale sociaal-economische politiek' uit 1972 (41-48) is weggelaten – kennelijk, omdat de auteur het voornemen heeft uitgesproken om afzonderlijk vervolg op de hier aan te kondigen studie te publiceren. Aan de boekvorm is in dit eerste deel nog een par. 4 'Invloed van experimenten in het buitenland' toegevoegd. De delen II en III echter (59-224 in de boekvorm) zijn, voorzover ik kan zien, ongewijzigde herdrukken van *ESHJ*, 1975 en 1976. Dit echter met één, misschien niet onbelangrijke, verandering – afgezien van een kleine bijstelling in de eerste regels der noten op de pagina's 59 en 137 – namelijk in de opschriften die nu luiden 'Het huwelijk tussen filantropie en economie: uitwerking van de ideeën via werkinrichtingen in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw' en 'Het huwelijk tussen filantropie en economie: instituten tot werkverschaffing opgericht in de periode 1780-1795'.

VdE. constateert, dat de toeneming van het aantal behoeftigen sinds ca 1760 een te grote aanslag betekende op armenkassen en particuliere liefdadigheid. Tevens bleek daardoor de gebrekkige organisatie der armenzorg. Repressieve maatregelen – met name tegen bedelen en vagebonden – leverden geen blijvend succes op. Het voordeel van dit alles was – zegt vdE. onbedoeld wat cynisch –

dat het besef doordrong, dat produktieve werkverschaffing aan valide armen en een pedagogisch gerichte aanpak meer uitzicht boden voor de oplossing van het probleem van de drukkende last der toenemende groep sociaal gedeclasseerden. Deze nieuwe visie leidde tot projecten om de vele leeglopers aan het werk te zetten en ze op te voeden tot een arbeidzaam bestaan (viii).

Invloeden op het ontstaan van die nieuwe 'visie', van dat 'besef', zouden behalve de inbreng van de ideeënwereld der Verlichting die vooral de patriotse burgers zou hebben geïnspireerd zich op 'constructieve wijze' in te zetten voor de arme medemens, en de 'opkomst van een voordien niet gekende humanitaire levenshouding', de crisistijd zijn geweest met zijn al gesignaleerde druk op de armenkassen.

Als een rode draad loopt door vdE.'s betoog de these dat de 'kritiekloze' liefdadigheid eveneens een factor was die het pauperisme tot een structureel vraagstuk maakte. In navolging van veel tijdgenoten meent vdE. dat aanvankelijk ten onrechte geen onderscheid werd gemaakt tussen 'cerlijke' armen en arbeidsschuwe beroepsarmen – de termen zijn van vdE. die uit een gevarieerd arsenaal put: onmaatschappelijke profiteur, brutale nietsnutter, echte arme. De vrijgevege charitas ging niet na 'of de nood wel echt was' en werkte aldus in de hand dat de gemakzuchtigen al gauw tot de overtuiging kwamen dat 'het beedelen een al te gemakkelijk ambagt is om het teegens een eerlijk bestaan te willen wisselen' (11; geciteerd naar een niet gedateerde memorie uit Den Bosch). Het is evident dat rond 1770 een nieuwe visie op de armenzorg aan het ontstaan was: sommigen wilden, om diverse redenen, van de

'liefdadigheid' af. Het gebrek aan financiële middelen was één van de oorzaken, de wens tot sociale disciplineren van een steeds grotere, potentiële 'classe dangereuse' (Louis Chevalier) was een andere. Tijdgenoten begonnen op middelen te zinnen om de valide behoeftigen aan het werk te zetten. Dat impliceerde een verdeling van de armen in een categorie die niet kon werken (zieken, ouden van dagen, jonge kinderen), en een groep waarvan men kon eisen dat ze de handen uit de mouwen stak, althans naar geregelde arbeid zou zoeken. De mentaliteitsverandering die daaraan ten grondslag ligt, is deze: dat ondersteuning in principe tijdelijk moet zijn en dat de armen die niet met deze (nieuwe) opvatting kunnen meegaan, zich schuldig maken aan de ernstigste ondeugd: luiheid. (Eenzelfde ontwikkeling signaleert Rothman (162) rond 1820 in de VS).

VdE. heeft nagegaan welke de oorzaken waren voor de magere resultaten (soms regelrechte mislukkingen) van wat hij kennelijk als een toch uitstekend gefundeerd idee beschouwt. De werkdwang leek een eerste vereiste om de werkinrichtingen te doen slagen. Daartoe was de medewerking van de overheid nodig die bedelen (opnieuw) uitdrukkelijk moest verbieden. Werkweigeren moest onaantrekkelijk worden gemaakt door als sanctie intrekking van de uitkering in het vooruitzicht te stellen. De werkdwang bleek (allicht!) als nadeel met zich te brengen, dat de slachtoffers – ik kan ze niet anders betitelen, al is de teneur van vdE's betoog daaraan tegengesteld – slecht werk afleverden. Bedrijfseconomisch gezien hadden de inrichtingen ook weinig kans van slagen, meent vdE., omdat ze 'de machtige prikkel van het eigenbelang van de vrije ondernemer' misten (34). Behalve dure exploitatie was onvoldoende bedrijfskapitaal een ernstige handicap. Dat gold ook voor de soms gekozen mengvorm tussen ondernemersbelang en sociale zorg, in het geval een vrije ondernemer aanbood een werkinrichting, met overheidssteun, op te zetten.

De vraag die ik mij bij het lezen van dit boek steeds stelde, is deze: is het wel juist zich, zoals vdE. doet, in zo sterke mate met de idealen (als men ze zo wil noemen) van de aandrijvers van het werkverschaffingsplan te identificeren? VdE. heeft heel duidelijk oog voor de economische en structurele oorzaken van de toenemende armoede in de tweede helft van de achttiende eeuw. Toch aanvaardt hij, met de tijdgenoten, volledig de idee, dat een onderscheid dient te worden gemaakt tussen werkwillige armen die bedeling behoeven – en daarvoor ook zullen moeten werken – en 'arbeidsschuwen' die geen bedeling meer verdienen – en desnoods met alle middelen tot arbeid moeten worden gedwongen. Ik ben niet overtuigd geraakt van de juistheid, noch van het avant-gardistische karakter (20), van de arbeidsdwang. Het, zeker: ongekende, humanitaire karakter van deze oplossing ontgaat mij. Deze arbeidsdwang ondervangt immers ook niet het bezwaar dat vdE. voelt tegen de 'kritiekloze' ondersteuning: 'De struggle for life to be or not to be was in tegenstelling tot elders, waar deze sociale rugdekking ontbrak, niet aanwezig' (12). Jammer genoeg komen nauwelijks critici van de nieuwe oplossing voor het armoedeprobleem (lees: bedelingsprobleem) aan het woord – misschien waren ze er ook niet. Mij dunkt echter, dat ook het eenzijdige type werk dat men de armen liet doen – overwegend spinnen, van allerlei garens (39) – hen, evenmin als de veroordeelden in spin(!) en rasphuizen, kon opleiden tot geschoolde arbeiders die in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Ook op dit punt werden de idealen tot illusie, maar dan *ab initio*: door de dwang tot eenzijdig georiënteerde arbeid.

Dankzij het grootse archief- en literatuuronderzoek van vdE. kennen we nu het antwoord van de beter gesitueerden op een nijpend probleem, kennen we hun 'mentaliteit'. De indruk die vdE., althans bij mij, heeft nagelaten, is deze: dat hij zich wat te gemakkelijk heeft neergelegd bij het ontbreken van *schriftelijke* uitingsvormen van de 'gewone man'. Criminaliteit en 'arbeidsschuweid' kunnen ook geïnterpreteerd worden als groepsspecifieke reacties die men, om te beginnen, behoort te aanvaarden, op te sporen en te analyseren zonder zich te